

Een 'haan of ei'-kwestie

Een vergelijkend ethisch onderzoek tussen het doden van haantjes
(in legpluimveehouderij) direct na uitkomen of in de embryonale fase

Uitgevoerd in opdracht van:

Broederij Verbeek

door

Bijzondere Leerstoel Christelijke filosofie,
Leerstoelgroep Toegepaste Filosofie,
Wageningen Universiteit en Researchcentrum

Wageningen, 7 oktober 2010

Dit rapport is opgesteld door prof.dr.ir. H. Jochemsen, bijzonder hoogleraar Christelijke Filosofie, verbonden aan de Leerstoelgroep Toegepaste Filosofie van de Wageningen Universiteit en Researchcentrum, met medewerking van Corne Rademaker, student Animal Sciences aan de WUR. De eigendomsrechten van dit rapport liggen bij de Broederij Verbeek; de auteursrechten bij prof. H. Jochemsen (henk.jochemsen@wur.nl).

© Op dit rapport berusten copy right en auteursrechten; niets van dit rapport mag op enigerlei wijze vermenigvuldigd worden, zonder voorafgaande toestemming van de Broederij Verbeek en van de houder van de auteursrechten.

Inhoudsopgave	3
I. Introductie	5
Beknopte beschrijving achtergrond en vraagstelling	5
Ethische aanpak	5
II. Nadere beschrijving van het ethische probleem	6
De huidige gang van zaken in de leghennensector	6
Ethisch onbehagen	7
Onderzoek naar mogelijke alternatieven	7
Probleemstelling	9
III. Ethische analyse van het probleem	10
Normatief-ethische modellen	11
Bespreking Ethische Matrix m.b.t. doden eendagshaantjes	12
IV. Vergelijking vanuit ethisch perspectief	18
V. Conclusie	21
Referenties	22

I. **Introductie**

Beknopte beschrijving achtergrond en vraagstelling

In de legpluimveehouderij worden voortdurend hennen opgefokt ten behoeve van handhaving van de veestapel in de fase van leg. In het productieproces worden evenveel haantjes als hennen geboren. De haantjes zijn (economisch) overtollig. Direct na de geboorte worden de kuikens gesekst en de haantjes worden gedood en afgevoerd (zie verder voor uitvoeriger beschrijving). Het gaat in Nederland om omstreeks 45 miljoen haantjes per jaar. Aan dit proces zit naast een economische kant - hoe eerder de haantjes verwijderd kunnen worden, hoe minder op dit punt kosten worden gemaakt - ook een ethische kant. Dit betreft de vraag of het doden en als diervoeder afvoeren van haantjes onmiddellijk na het uitkomen ethisch is te verantwoorden.

Nu is een techniek in vergaande fase van ontwikkeling die het mogelijk maakt om de bebroede eieren te seksen voordat de kuikens uitkomen. Daarmee zou de selectie tussen haantjes en hennen al vroeger kunnen plaatsvinden en zouden de bebroede eieren met haantjes vernietigd kunnen worden en niet de haantjes direct na de geboorte.

Dit stelt broederijen voor de vraag of het in ethisch opzicht verschil uitmaakt of de haantjes vóór uitkomen van het ei, of direct daarna gedood worden. Als het eerste als ethisch acceptabeler gezien kan worden dan kan overwogen worden om die werkwijze toe te passen. Redenen daarvoor kunnen zijn:

- de wens van het management om zoveel mogelijk op een ethisch verantwoorde manier te werken
- om het maatschappelijk draagvlak voor deze tak van veehouderij te bevorderen

Ethische aanpak

Ethiek is de bezinning op het handelen onder het gezichtspunt van goed en kwaad. Of anders en wat minder scherp geformuleerd, de bezinning op het handelen dat verantwoord kan worden in het licht van waarden, normen en deugden. Nog wat breder geformuleerd: ethiek is de bezinning op de vormgeving van het 'goede leven'. Deze laatste formulering maakt duidelijk dat het in de ethiek niet alleen gaat om het 'oplossen' van dilemma's. Veel echte dilemma's laten zich ook niet gemakkelijk of helemaal niet oplossen. De keuzes die in het leven gemaakt moeten worden zijn meestal geen keuzes tussen helemaal goed of helemaal verkeerd. Daarmee wil niet gezegd zijn dat het niet uitmaakt hoe men kiest: de humaniteit van de samenleving op plaatselijk, landelijk en wereldniveau wordt op ingrijpende wijze beïnvloed door keuzes die mensen maken. Wij gaan hier uit van een algemene verantwoordelijkheid van mensen de humaniteit van het menselijke bestaan te bevorderen.¹ Dit houdt in dat het handelen van mensen, instituties en organisaties zich laat normeren door waarden, normen en deugden. De ethiek als wetenschappelijke discipline reikt methoden aan om ethische

¹ Zonder overigens te vervallen tot utopisch streven naar een volmaakte samenleving; dat zou leiden tot een totalitaire staat waarin voor 'afwijkende' mensen en leefwijzen geen plaats zou zijn.

dilemma's hanteerbaar te maken, om te verhelderen om welke waarden en normen het gaat en daarbij bepaalde onderbouwde keuzes te maken.

De Wide Reflective Equilibrium Model (WRE) is een raamwerk dat morele discussies en besluitvorming kan structureren. Het is effectief gebleken bij het analyseren van complexe dierethische vraagstukken (Schroten, 1998). De WRE is een stap-bij-stap methode waarin vier fases worden onderscheiden:

1. **Definitie van het probleem;** wat is de centrale morele vraag, wat zijn moreel relevante feiten, welke alternatieven zijn er, welke informatie mist nog?
2. **Analyse van het probleem;** wie zijn er betrokken, wat zijn de morele argumenten?
3. **Weging van argumenten;** hoe belangrijk is een zeker argument, welke mogelijke actie heeft de voorkeur op basis van een afweging van argumenten?
4. **Actie;** wie zijn er verantwoordelijk; welke concrete stappen moeten ondernomen worden?

In het volgende hoofdstuk zal stap 1 behandeld worden. Daarin wordt de structuur van de leghennensector geschetst, worden alternatieven genoemd en wordt de morele vraag geformuleerd. Stap 2 omvat een analyse van het probleem. Zes morele principes en de belangrijkste normatief-ethische modellen zullen beschreven worden. Deze bespreking kristalliseert uit in een ethische matrix. In stap 3 wordt die matrix toegepast op het onderhavige probleem, het doden van eendagshaantjes. Vervolgens wordt deze werkwijze vergeleken met het doden van mannelijke embryo's na 18 dagen bebroeden. Tot besluit wordt een korte conclusie geformuleerd. Deze nota behelst een ethische analyse en biedt geen integraal beleidsadvies; daarvoor zou een uitvoeriger studie nodig zijn.

II. Nadere beschrijving van het ethische probleem

Een ethische afweging dient gebaseerd te zijn op kennis van zaken. Daarom beschrijven we in dit hoofdstuk de context en gang van zaken van het doden van eendagshaantjes.

De huidige gang van zaken in de leghennensector

Jaarlijks worden in Nederland omstreeks 9,5 miljard tafeleieren en eieren voor de verwerkende industrie geproduceerd. Deze eieren worden geproduceerd door zo'n 31 miljoen hoogproductieve leghennen.² De ouderlijnen van deze leghennen zijn specifiek geselecteerd op efficiënte eierproductie.

Binnen de leghennensector is een sterk hiërarchische structuur aanwezig, die vaak afgebeeld wordt als een piramide (fig. 1). De top, hier ook wel kern genoemd, is in handen van enkele fokkerijorganisaties. Selectie van de genetisch beste dieren vindt hier plaats. Alle lagen onder de kern zijn bedoeld voor opschaling van het aantal dieren. De ouders van de leghennen bevinden zich op zogenaamde vermeerderingsbedrijven die eieren produceren voor een

² Jaaroverzicht Vee, Vlees en Eieren in Nederland, 2010. Een publicatie van de Productschappen Vee, Vlees en Eieren.

http://www.pve.nl/wdocs/dbedrijfsnet/up1/ZyowmsglC_definitiefPVEpromoNL2010.pdf

broederij. Eendagskuikens, afkomstig van de broederij, worden geselecteerd op sekse en de hennen worden overgeplaatst naar opfokbedrijven. Na zo'n 17 à 18 weken gaan de hennen naar het uiteindelijke leghennenbedrijf waar de dieren eieren produceren voor de consument.

Aangezien er jaarlijks zo'n 45 miljoen leghennen 'geproduceerd' worden, waarvan er 11 miljoen geëxporteerd worden, komen er jaarlijks in Nederland ook omstreeks 45 miljoen haantjes uit het ei (Bokma & Leenstra 2010, 2). Het mesten van deze haantjes is niet rendabel. Daarom worden ze na uitkomst uit het ei gedood. Dit gebeurt door middel van vergassing. Na het seksen worden de haantjes op een lopende band vervoerd naar een apparaat dat bestaat uit een soort kamer waarin zich een oplopende concentratie CO₂ bevindt. De kuikens worden door de hoge concentratie CO₂ verdoofd en sterven vervolgens door de hoge concentratie CO₂. De dode kuikens worden voor ruim 90 % gebruikt als voederdieren in diervoederkanalen, bijvoorbeeld in diertuinen (Bokma & Leenstra 2010). In Engeland wordt een andere methode van doden gebruikt. De kuikens worden daar gehakseld, wat een snelle dood tot gevolg heeft. Nadelen zijn echter dat het voor het personeel dat de machine bedient minder plezierig werken is en dat het eindproduct moeilijker kan worden gebruikt als diervoeder.

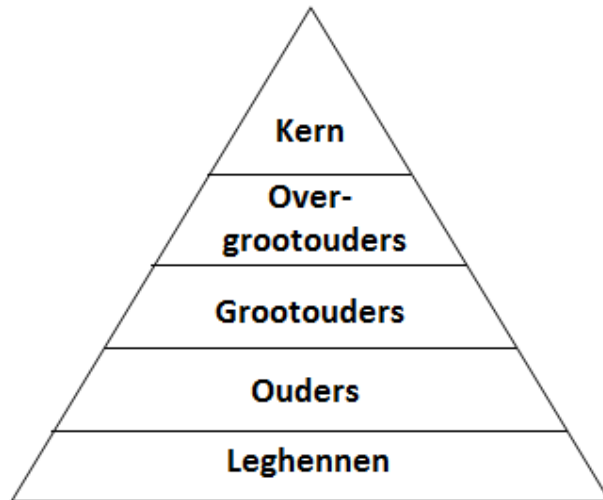

Fig. 1. Hiërarchische structuur binnen de leghennensector uitgebeeld in een piramide.

Ethisch onbehagen

De praktijk van het doden van eendagshaantjes heeft in de loop van de tijd tot een zeker onbehagen geleid bij mensen. Achter dat onbehagen schuilt de ethische vraag: "Past het in een verantwoorde omgang met levende wezens, past het in een verantwoorde veehouderij, om zo massaal zelf gefokte jonge dieren, massaal te doden?" (Woelders et al. 2007, 7).

In een enquête van Leenstra *et al.* (2008) naar opvattingen van 'het publiek' over alternatieven voor het doden van eendagskuikens blijkt dat slechts 12,7 % het doden van eendagshaantjes 'niet erg' en 36,5 % het 'erg' of 'heel erg' vindt (p. 24). Verscheidene studies zijn uitgevoerd om te onderzoeken of er technische oplossingen zijn te bedenken die dit doden van jonge haantjes kan voorkomen. Echter, het blijkt dat ook sommige mogelijke alternatieven gepaard gaan met technisch ingrijpen dat ethische vragen oproept.

Onderzoek naar mogelijke alternatieven

Een studie van Woelders *et al.* (2007) gaf een eerste opzet voor mogelijke alternatieven, die door Leenstra *et al.* (2008) onderzocht werden op maatschappelijke acceptatie. Uit deze

studies kwamen 9 alternatieven voor de huidige praktijk van het doden van eendagshaantjes naar voren. We noemen ze kort, ingedeeld volgens vier verschillende benaderingen.

I. Kijken in het ei

1. Een monster bekijken van een vers gelegd ei en mannelijke eieren niet uitbroeden
2. Een monster bekijken van een vroeg embryo en mannelijke embryo's vervolgens doden
3. Een monster bekijken van een laat embryo en mannelijke embryo's vervolgens doden

II. De kip veranderen

4. De kip beïnvloeden met omgevingsfactoren, waardoor minder mannelijke eieren worden gelegd
5. De kip zo kruisen dat mannelijke embryo's niet levensvatbaar zijn

III. Genetische modificatie

6. De kip met genetische modificatie zo beïnvloeden dat eieren op geslacht te herkennen zijn (bijvoorbeeld met lichtgevend gen van een vuurvliegje) en deze eieren niet uitbroeden
7. De kip met genetische modificatie zo beïnvloeden dat mannelijke embryo's uitgroeien tot vrouwelijke kuikens
8. De kip met genetische modificatie zo beïnvloeden dat de haantjes als embryo vroeg dood gaan

IV. Andere kip

9. Kippen minder sterk specialiseren, zodat de haantjes voor vleesproductie gebruikt kunnen worden ('combinatiekip')

Verskil in maatschappelijk draagvlak

Uit de al eerder genoemde enquête van Leenstra *et al.* (2008) bleek geen eenduidige voorkeur van de respondenten voor één van de alternatieven te bestaan. Kijken in het verse ei en de mannelijke eieren vervolgens niet uitbroeden en de combinatie kip scoorden het hoogst met respectievelijk 25% en 24%. Het beïnvloeden van de kip met omgevingsfactoren, waardoor minder 'mannelijke' eieren gelegd worden, stond op een gedeelde derde plaats met het accepteren van de huidige praktijk. Opvallend genoeg, scoorden vroeg kijken in het ei en de mannelijke embryo's vervolgens doden en laat kijken in het ei en de mannelijke embryo's vervolgens doden erg laag: slechts 1,5% en 2,0%, respectievelijk, kozen dat als eerste voorkeur onder de 9 alternatieven (p.26).

Alternatief: kijken in het ei, vroeg en laat embryo³

De literatuurstudie van Woelders richt zich op de alternatieven "kijken in het ei van een vroeg embryo en vervolgens de mannelijke embryo's doden" en "kijken in het ei van een laat embryo en vervolgens de mannelijke embryo's doden. Daarom bespreken we kort de techniek waarmee dat plaatsvindt. Er zijn meerdere potentiële seksspecifieke kenmerken die gebruikt kunnen worden om te bepalen of het embryo mannelijk of vrouwelijk is. Deze zijn:

³ De onderstaande informatie is voornamelijk afkomstig van de studie van Woelders *et al.* 2007

- 1) Verschillen in fysiologische parameters
- 2) PCR identificatie van het W chromosoom
- 3) Anatomische verschillen
- 4) Verschillen in seksspecifieke stoffen in het bloed of de extra-embryonale vloeistof

Voor meer gedetailleerde technische informatie over sekse bepaling en diagnose, zie het speciale rapport samengesteld op basis van een workshop georganiseerd door het Federal Ministry of Consumer Protection, Food and Agriculture, het Institute for Animal Science, Mariensee en het Federal Agricultural Research Centre (FAL).⁴

Vroege embryonale fase

Wat betreft het analyseren van eieren in de vroege embryonale fase zijn de ontwikkelingen nog niet zo ver. In principe kan de *in ovoject* methode, die gebruikt wordt bij het nemen van een monster uit eieren in een latere embryonale fase, ook toegepast worden bij het analyseren van eieren in de vroege embryonale fase. Bij de *in ovoject* wordt een holle pons voorzichtig op het ei gezet en een klein gaatje gemaakt. Vervolgens wordt door het gaatje een zeer dunne naald ingebracht die een monster neemt of een product inbrengt, bijvoorbeeld een vaccin (Johnston *et al.*, 1997). Het primaire verschil tussen mannelijke en vrouwelijk embryo's zit in de geslachtschromosomen. Mannelijke embryo's bezitten het Z chromosoom in tweevoud en zijn dus ZZ, terwijl vrouwelijke embryo's een Z en een W chromosoom bezitten en dus ZW zijn. PCR, DNA chips en detectiemethoden gebaseerd op complementaire hybridisatie technologieën kunnen in potentie gebruikt worden om het W chromosoom te detecteren. Echter, deze ontwikkeling is minder ver dan het seksen van eieren in een late embryonale fase.

Late embryonale fase

In de praktijk is een methode om eieren in de late embryonale fase te analyseren al grotendeels ontwikkeld. De Amerikaanse bedrijven Embrex en LifeSencors Inc. hebben samen een systeem ontwikkeld waarbij met hoge snelheid eieren van 13-18 dagen oud kunnen worden gesekst. Daartoe worden monsters van de allantois vloeistof genomen en het oestradiol niveau gemeten. In 2005 is het project echter opgeschort. Mede daardoor is er momenteel (nog) geen kant-en-klaar commercieel verkrijgbaar systeem wat het seksen van eieren in de late embryonale fase mogelijk maakt.⁵

Probleemstelling

Hoewel nog niet direct commercieel beschikbaar, lijkt het erop dat een systeem om eieren in de vroege of late embryonale fase te seksen en vervolgens de mannelijke embryo's te doden, de huidige praktijk van het doden van eendagshaantjes kan voorkomen. Een reden om

⁴ Avian sex determination and sex diagnosis. World's Poultry Science Journal, Vol. 59, March 2003

⁵ Dit geldt nog steeds (persoonlijke mededeling F. Leenstra, 7 oktober 2010).

embryo's in het ei te doden zou zijn dat dan het ethische probleem van het doden van eendagshaantjes voorkomen wordt. Maar daarbij doet zich wel de ethische vraag voor **of het doden van mannelijke embryo's in de vroege of late fase van ontwikkeling moreel beter te rechtvaardigen is dan het doden van eendagshaantjes?"**

III. Ethische analyse van het probleem

Normatief-ethische modellen

In de ethiek zijn diverse benaderingen ontwikkeld om te komen tot antwoorden op de vraag naar het 'goede leven' en naar het verantwoorde handelen. We noemen dat normatief-ethische modellen, die we hieronder kort vermelden. Vooraf wijzen we erop dat deze theorieën geen simpele beslismodellen zijn waar je aan de ene kant een probleem en wat ethische noties instopt en aan de andere kant de 'oplossing' eruit rolt. Ethische bezinning begint veelal met ethische ervaring van mensen. Daarom hebben we hierboven ook opvattingen en ervaringen vermeld van mensen uit het breder publiek met betrekking tot het onderhavige probleem. Ethische bezinning tracht morele ervaring en intuïties te identificeren, te verhelderen en op een systematische wijze te ordenen en met filosofische en eventueel theologische inzichten te verbinden. Op deze wijze zijn bedoelde ethische theorieën geformuleerd, die helpen om in ethische vragen en dilemma's een te verantwoorden handelwijze te vinden.

De belangrijkste normatief ethische modellen zijn:

- Utilitarisme
- Deontologie
- Deugdenethiek

Utilitarisme

Het utilitarisme is een ethische theorie die stelt dat de vraag of iets ethisch verantwoord is, uiteindelijk afhangt van de bruikbaarheid voor het grootste deel van de gebruikers. Dit wordt ook wel verwoord met de 'greatest happiness principle': die optie moet gekozen worden die het meeste 'geluk' brengt aan het grootste aantal mensen. Het is dus een vorm van consequentialisme; de consequenties bepalen welke keuze gemaakt moeten worden.

Deontologie

In tegenstelling tot het utilitarisme, stelt de deontologie dat de ethische juistheid van een handelwijze vooral afhangt van de vraag of die handelwijze beantwoordt aan erkende principes en normen. Ethische principes zijn bijvoorbeeld, rechtvaardigheid, goed doen, schade aan mensen, dieren en natuur vermijden, respect voor dierwelzijn, respect voor keuzevrijheid van mensen/ondernemers.

Deugdenethiek

De deugdenethiek legt de nadruk niet op vooraf gegeven geboden of normen en ook niet op de gevolgen maar op de handelende persoon. Van degene die handelt wordt een ethische houding gevraagd waarin de gewenste waarden belichaamd zijn in deugden, bijvoorbeeld:

eerlijkheid, betrouwbaarheid en zorgzaamheid. Deugden maken het de mens mogelijk in de concrete omstandigheden ethisch goed te handelen. Deze benadering past beter bij (natuurlijke) personen dan bij organisaties en bedrijven (rechtspersonen). Toch zou men kunnen zeggen dat in deze benadering rechtspersonen een morele verantwoordelijkheid hebben om in hun processen, procedures en protocollen ethische waarden en principes tot gelding te doen komen, ook in die zin dat ze ruimte laten voor medewerkers om in individuele situaties morele keuzes te maken.

Integratie

Ons inziens moeten deze benaderingen niet als onderling strijdig maar als complementair gezien worden. Dat wil niet zeggen dat de ene benadering niet tot een andere conclusie kan leiden dan een andere. Ze behoren ons inziens op het niveau van het handelen te worden geïntegreerd in een verantwoordelijkheidsethiek. In het kader van deze korte uiteenzetting maken we voor de integratie van de genoemde benaderingen gebruik van een matrix waarin zowel deontologische als utilitaristische principes en waarden voorkomen (vgl. Mepham, 2005).⁶ Vier bekende basisprincipes in de bioethiek zijn respect voor autonomie, goeddoen, niet-schaden en rechtvaardigheid (Beauchamp and Childress, 2001). Deze principes zijn door Mepham (2005) vertaald naar de dierethische praktijk als autonomie, welzijn en rechtvaardigheid. Omdat we deze principes ook toepassen op dieren, waarbij het begrip autonomie in elk geval heel anders dan bij mensen opgevat moet worden,⁷ vervangen we het principe autonomie door vrijheid, opgevat als handelingsvrijheid.⁸ Welzijn omvat zowel het principe goeddoen als niet-schaden. Oftewel, dieren goed behandelen en geen schade berokkenen. De principes (respect voor) vrijheid, welzijn en rechtvaardigheid kunnen toegepast worden op alle betrokken partijen bij een specifiek probleem. Het respect voor welzijn representeert het belangrijkste principe van de utilitaristen, respect voor (handelings)vrijheid vertegenwoordigt het belangrijkste deontologische principe en rechtvaardigheid is zowel voor de een als voor de ander belangrijk. Daarnaast is rechtvaardigheid een belangrijk principe in het moderne sociaal-politieke denken (Mepham, 2005). Dit houdt voor de overheid ondermeer in openheid van beleid en democratische controle. Verder kan uit de genoemde principes ook nog het voorzorgsprincipe afgeleid worden (NRLO Commissie van Advies 1990).

Naast de dimensie van de principes bevat de matrix de dimensie van de partijen die bij het onderhavige probleem van het doden van de eendagshaantjes zijn betrokken. Dit zijn de volgende partijen:

- ❖ Pluimveesector
- ❖ Eendagshaantjes
- ❖ Biota ('ecosysteem')

⁶Zie ook: <http://www.oup.com/uk/orc/bin/9780199214303/ch03.pdf>

⁷Dieren worden niet als morele actoren beschouwd.

⁸In sommige versies van de matrix wordt 'Choice' gebruikt in plaats van autonomie; zie http://www.ethicalmatrix.net/guides/teacher_guide.pdf

- ❖ Consumenten
- ❖ Overheid

Door beide dimensies op elkaar te betrekken ontstaat de ethische matrix weergegeven in Figuur 1. In het kader van dit rapport, dat zich richt op de pluimveesector, zal niet afzonderlijk

Figuur 1. *Ethische matrix toegepast op het gebruik van kippenembryoselectie en –doding. De specificaties in de cellen zijn uitwerkingen van de principes voor de diverse partijen in de vorm van ethische criteria.*

Respect voor:	Welzijn	Vrijheid	Rechtvaardigheid
Eendagshaantjes	Dierwelzijn	Vrijheid om gedrag uit te oefenen	'Intrinsieke waarde'
Pluimveesector	Voortbestaan van de sector Bevredigend inkomen	Handelingsvrijheid (management)	Eerlijke handelspositie
Biota ⁹	Conservatie	Biodiversiteit	Duurzaamheid
Burger/Consumenten	Voedselveiligheid & Kwaliteit van leven	Keuzevrijheid voor product geïnformeerde keuze	Aanvaardbare productiewijze Betaalbaar product
Overheid	Rentmeesterschap	Openheid van beleid	Rechtsgelijkheid, Voorzorg

worden ingegaan worden op de rol van de consument en van de overheid.

Bespreking Ethische Matrix m.b.t. doden eendagshaantjes

Eendagshaantjes

We beginnen de bespreking van de matrix vanuit het gezichtspunt van de eendagshaantjes omdat het lot van die dieren in deze studie centraal staat en daarmee de vraag naar de ethische beoordeling van verschillende manieren van omgaan daarmee.

In de dierethiek staan twee begrippen centraal. Dit zijn intrinsieke waarde van het dier en het dierwelzijn. We gaan hierop nader in.

Intrinsieke waarde

In de Gezondheids- en welzijnswet (GWWD)¹⁰ wordt het begrip als volgt omschreven: "*Erkenning van de intrinsieke waarde van het dier betekent dat het dier onafhankelijk van de*

⁹ Biota verwijst hier naar 'the plant and animal life of a particular region or period' ; <http://www.thefreedictionary.com/biota>. Het ethische belang ligt in waarde van het behoud van soorten en daarmee van biodiversiteit. Bij het doden van eendagshaantjes en bij het alternatief 'kijken in het ei' is dit niet direct aan de orde.

¹⁰ Staatsblad 1992, 585; zie ook http://www.st-ab.nl/wetten/0095_Gezondheids_en_welzijnswet_voor_dieren_Gwwd.htm

mens een eigen waarde wordt toegekend en dat de belangen van het dier niet meer automatisch ondergeschikt zijn aan de belangen van de mens. Het doel van de dierenbeschermingswetgeving volgens het regeringsstandpunt is dan ook het bevorderen van zodanige voorwaarden en omstandigheden dat het dier optimale bescherming wordt geboden tegen handelingen van de mens die het welzijn van het dier aantasten."

Over dit begrip intrinsieke waarde van het dier is veel discussie en onduidelijkheid (Visser en Verhoog 1986), ook onder hen die met de bedoeling ervan instemmen. Sommige verdedigers van belangen van dieren spreken dan ook liever over de vrijheid voor het dier (zie onder dierwelzijn) en zien dat als een betere basis voor dierenrechten.¹¹ We gaan hier niet verder in op deze discussie, maar proberen de strekking ervan in onze ethische analyse te verwerken. Intrinsieke waarde kan gezien worden als een manifestatie van het principe rechtvaardigheid met betrekking tot dieren, i.c. eendagshaantjes. Sommige dingen hebben waarde vanwege hun nuttigheid, dit wordt instrumentele waarde genoemd. Echter, iets of iemand heeft intrinsieke waarde als die waarde niet afhankelijk is van het nut dat zoiets of iemand heeft voor anderen. Naast hun nut van het leggen van eieren, hebben leghennen, zo stelt de wet, een intrinsieke waarde. Ze hebben een waarde die onafhankelijk is van hun nut voor mensen.

Twee vragen komen nu op:

- a) waarop is die intrinsieke waarde gebaseerd? en
- b) wat betekent erkenning daarvan voor de praktijk van de omgang met dieren en in het bijzonder de veehouderij?

Drie typen overwegingen worden aangevoerd als onderbouwing van de intrinsieke waarde van het dier. Ten eerste, dieren zijn 'sentient beings', d.w.z. ze hebben gevoel, kunnen lijden, ze hebben ervaringen van lust en onlust. In een tweede overweging staat het begrip 'integriteit' van het dier centraal. Integriteit geeft de 'heelheid' of 'onaangetastheid' ergens van aan. Het is een morele term omdat een aantasting van de heelheid als moreel problematisch wordt gezien. Het is echter ook een relationele term omdat de term verwijst naar menselijk handelen, namelijk het door de mens onaangetast zijn (Woelders et al. 2007, 11). Op dit punt kan nog gewezen worden op de vaak naar voren gebrachte notie van 'natuurlijkheid'. Op de hantering hiervan als ethisch principe valt wel wat af te dingen. Maar vaak duidt de term 'natuurlijkheid' op een gevoel onbehagen dat wordt opgeroepen door de vergaande (bio)technologische beheersing van de biologische 'Umwelt'. Deze intuïtie wordt gevoed door het besef dat er ook waarden zijn voorbij het technologische 'maken'. Technologische ontwikkeling lijkt de mens naar een eenzijdige *gebruikersrelatie* met de biologische omgeving te leiden (Woelders et al. 2007, 11). Het besef dringt zich op dat daarmee iets wezenlijks verloren gaat. Daaraan geeft de notie van intrinsieke waarde, en ook van integriteit, uitdrukking. In de derde plaats kan als onderbouwing van 'intrinsieke waarde' aangevoerd worden dat het dier subjectwaarde heeft. Dieren hebben in meer of mindere mate een neurologische complexiteit die samenhangen met bepaalde 'psychologische' vermogens. Dit houdt in dat dieren, met een term van de Zwitserse zoöloog A. Portmann, 'Innerlichkeit' hebben (Portmann 1973, 32, 284). Ze presenteren zich als een centrum van initiatief, van

¹¹ <http://www.animalfreedom.org/paginas/opinie/eigenwaarde.html>

activiteit, ze streven iets na en zijn in die zin subject van hun eigen bestaan. Met name hogere dieren hebben een vorm van bewustzijn en persoonlijkheid (Mephram 2005).¹²

In het algemeen wordt 'intrinsieke waarde' toegekend in aanvulling op de instrumentele waarde van dieren. Het opvallende in het geval van de eendagshaantjes is dat ze nu juist geen, of althans een zeer beperkte, instrumentele waarde hebben. Ze worden gedood en afgevoerd of direct vernietigd (nl. gehakseld, niet in Nederland maar in Engeland) omdat het economisch niet haalbaar is ze af te mesten. Het massaal doden van eendagshaantjes is uiting van de ethische opvatting dat dieren alleen instrumentele waarde hebben en als een dier die niet heeft, heeft het dus in het geheel geen waarde. De opvatting dat dieren een intrinsieke waarde bezitten, verzet zich tegen deze gedachte. Nu kan weliswaar worden vastgesteld dat de in Nederland geproduceerde eendagshaantjes een zekere instrumentele waarden krijgen doordat ze als voederdieren in diervoederkanalen worden benut (Bokma & Leenstra 2010). Maar dat wil niet zeggen dat met dit gebruik ook aan de intrinsieke waarde wordt tegemoet gekomen. Geconstateerd moet worden dat de nu gangbare praktijk op zijn minst op gespannen voet staat met de erkenning, dat dieren een intrinsieke waarde hebben. Hiermee is ook de hierboven onder b) genoemde vraag beantwoord.

Dierwelzijn

Het eerste lid van artikel 36 van de GWWD van 1992 luidt: "*Het is verboden om zonder redelijk doel, of met overschrijding van hetgeen ter bereiking van zodanig doel toelaatbaar is, bij een dier pijn of letsel te veroorzaken dan wel de gezondheid of het welzijn van een dier te benadelen.*"

Maar wat is dierwelzijn? De Britse commissie Brambell heeft in 1965 vijf vrijheden gedefinieerd die geassocieerd zijn met een goed dierwelzijn.¹³ Deze 5 vrijheden zijn:

- 1) Vrijheid van honger en dorst
- 2) Vrijheid van discomfort
- 3) Vrijheid van pijn, verwonding en ziekte
- 4) Vrijheid van angst en stress
- 5) Vrijheid om natuurlijk gedrag uit te oefenen

Deze vrijheden voor het dier zijn dus tevens normatieve principes voor de dierhouderij. Op zichzelf is het nog niet zo eenvoudig om het doden van eendagshaantjes te beoordelen aan de hand van deze vijf vrijheden. Het punt is dat deze vrijheden het leven van het dier vooronderstellen, maar niet direct iets zeggen over het al dan niet doden van dieren. In de veehouderij worden dieren (vrijwel) allemaal, vroeg of laat, gedood, voor zover ze niet doodgaan gedurende het 'houden'. Het derde en vierde principe zijn wel relevant voor de

¹² Vanuit christelijk perspectief, dat tot op vandaag toe doorwerking heeft in onze cultuur, berust de 'intrinsieke' waarde van dieren, evenals van alle schepselen, op de overtuiging dat ze door God geschapen zijn. Dit wil overigens niet zeggen dat ze, vanuit dit perspectief, niet, onder voorwaarden door de mens gebruikt mogen worden. In zekere zin kan dit rapport gezien worden als een poging om die voorwaarden te formuleren.

¹³ Zie bijvoorbeeld Nota Dierwelzijn van het Ministerie van LNV: http://www.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116,1640321&_dad=portal&_schema=PORTAL&p_file_id=22066

wijze waarop de selectie en het doden plaatsvindt. Het seksen van de eendagskuikens gaat gepaard met enkele procenten uitval (Woelders *et al.* 2007, 9). Bovendien, als het vergassen van de haantjes technische imperfect gebeurt of als er zuurstof tussen de veertjes blijft hangen, kan dit leiden tot een langzamere dood met bijgaande welzijnsverstoringen (Woelders *et al.* 2007, 9).

Wel kan de vraag gesteld worden of de vijfde vrijheid, de vrijheid om natuurlijk gedrag uit te oefenen, een aanknopingspunt biedt voor evaluatie. We gaan hier iets uitvoeriger op in.

Vrijheid om gedrag uit te oefenen

Of de vrijheid om natuurlijk gedrag uit te oefenen een hanteerbaar criterium is om het doden van eendagshaantjes te beoordelen, hangt af van de striktheid van de interpretatie van die vrijheid. Als men zegt: het dier moet de vrijheid hebben natuurlijk gedrag te vertonen – zolang het in de veehouderij in leven gelaten wordt, dan zou men kunnen verdedigen dat het leven van de haantjes vanaf de bevruchting tot uitkomen uit het ei volgens het natuurlijke proces verloopt.¹⁴ Als we die restrictie: “zolang het dier in de veehouderij in leven wordt gelaten”, niet toevoegen, moeten we vast stellen dat een groot deel van de veehouderij met deze vrijheid in strijd is. Immers, de meeste mestdieren kunnen in hun leven niet hun volledige gedragsrepertoire vertonen, al was het alleen maar dat ze zich niet voorplanten. Maar als die vrijheid op gespannen voet staat met een groot deel van de huidige gangbare veehouderij, kan deze vrijheid geen onderscheidend criterium meer zijn voor het doden van eendagshaantjes in vergelijking met het doden ervan na bijvoorbeeld 10 weken mesten.

Als we kiezen voor een bredere interpretatie en voor een graduele toepassing op concrete praktijken, kan er wel een globaal criterium aan worden ontleend. Dan zeggen we: de veehouderij dient dieren *zoveel mogelijk* de ruimte te bieden tot het vertonen van natuurlijk gedrag. Benaderd vanaf de andere kant: een inbreuk op de vrijheid het volledige repertoire van natuurlijk gedrag te vertonen, dient in de veehouderij verantwoord te worden; dus een ‘nee, tenzij’ benadering. Dan kan gesteld worden dat het doden van eendagshaantjes het dier wel erg weinig ruimte geeft voor natuurlijk gedrag en in die zin ethisch problematischer is dan doden in een latere fase van het leven. Daarbij komt nog dat de eendagshaantjes verder ook geen nut meer hebben voor de mens, terwijl dat met gemeste dieren, ook als die nog vroeg in de levenscyclus staan, wel het geval is. (Weliswaar krijgen de gedode eendagshaantjes nog een functie als dierenvoeder, maar dit moet ons inziens toch meer gezien worden als een bijkomend gevolg dan als een doel van de opfok van het legpluimvee).

Het voordeel van de uitwerking van deze vijfde vrijheid in een gradueel werkend principe is dat het een hanteerbaar criterium oplevert dat praktijken in de veehouderij voortdurend kritisch tegen het licht houdt, zonder dat een groot deel van de veehouderij direct al als ethisch onverantwoord wordt gekwalificeerd. Een risico is wel dat het principe zo ‘gedomesticeerd’ wordt dat het praktijken nergens meer bijt. Een serieuze hantering van dit principe blijft

¹⁴ Ook hier valt overigens op af te dingen, want in de natuur komt het kuiken uit onder vleugels van de hen en niet in een incubator.

oproepen op tot een grondige herbezinning op de morele rechtvaardigheid van de huidige intensieve veehouderij.

Algemene dierethische conclusie m.b.t. doden van eendagshaantjes

Een ethische beschouwing van de veehouderij leidt tot de conclusie dat het systematisch doden van eendagshaantjes ethisch zeer problematisch is. Het is strijdig met de intrinsieke waarde van dieren en met dierwelzijn, in het bijzonder met de 'vrijheid soorteigen gedrag te vertonen'. Het pas niet bij het doel van de veehouderij: de jonge dieren komen niet in productie, terwijl dit behoort tot de kern van de veehouderij. Dat de dode eendagshaantjes als diervoeder gebruikt worden, verzacht de ethische problematiek enigszins, maar neemt die niet weg. Het bepalen van het geslacht in een vers ei zou beter passen, aangezien de 'mannelijke' eieren dan mogelijk nog vermarkt kunnen worden en alleen de 'vrouwelijke' eieren uitgebroed worden.¹⁵

We zullen nu de concrete praktijk van het doden van eendagshaantjes nader evalueren vanuit het gezichtspunt van de pluimveehouderij/ broederij. Daarbij zal ook kort worden ingegaan op andere actoren. Een uitvoeriger bespreking van de ethische overwegingen vanuit het gezichtspunt van al de actoren gaat buiten het bestek van deze nota.

Vervolgens geven we een ethische bespreking van de vergelijking van de twee hier besproken handelwijzen.

Pluimveesector

Voortbestaan sector, bevredigend inkomen

Bedrijven streven primair naar continuïteit en daarvoor is een minimaal rendement nodig. In een concurrerende markt zoekt een bedrijf altijd naar grotere doelmatigheid. De problematiek van het doden van eendagshaantjes is hiervan een gevolg. De leghennen zijn sterk doorgefokt op maximalisering van het aantal eieren dat een hen in haar productieve leven legt. Dit houdt in dat de waarde voor de vleesproductie heel laag is. Dat betekent weer dat het houden van de haantjes voor de vleesproductie niet rendabel is. Daarom worden ze direct na uitkomen uit het ei gedood omdat iedere verdere investering erin nutteloos is voor productie en doelmatigheidsverlies geeft voor dit deel van de keten.

Zo lang deze praktijk wettelijk en maatschappelijk (feitelijk) wordt geaccepteerd, betekent het volgen van een duurdere handelwijze concurrentienadeel als die handelwijze niet ook een concurrentievoordeel meebrengt. Overigens kan een concurrentievoordeel ook verbonden zijn met ethische overwegingen. Bedrijven die een ethisch en maatschappelijk meer geaccepteerde handelwijze volgen, kunnen daardoor een beter imago verwerven en daarmee

¹⁵ Livestock Research van de WUR verricht momenteel onderzoek naar de mogelijkheden voor geslachtsbepaling in het ei; zie 'WUR onderzoekt manier geslachtsbepaling in ei'. Agrarisch Dagblad 23 sept 2010; 7

op termijn een relatief betere afzet van producten. Het bereiken hiervan zou wel de nodige PR vereisen.

Andere actoren

We zien hier dat de praktijk van het doden van eendagshaantjes niet alleen is toe te schrijven aan de ondernemingen in de sector. Het is een kenmerk van een sector waarin door rationalisering maximale doelmatigheid wordt nagestreefd binnen de wettelijke en maatschappelijke randvoorwaarden. De continuïteit van bedrijven vereist dat men daarin – ten minste in hoge mate – in mee gaat. Het resultaat, de massale productie van goedkoop voedsel, wordt kennelijk zo hoog gewaardeerd dat andere waarden als dierwelzijn, en als onderdeel daarvan, de vrijheid voor dieren natuurlijk gedrag te vertonen, daaraan ondergeschikt worden gemaakt.

De beide andere relevante actoren, de overheid en de consumenten, hebben hier ook belangen. Consumenten, althans velen, willen graag goedkoop voedsel en een goedkoop voedselpakket is sinds de Tweede Wereldoorlog expliciet doel van het landbouwbeleid van de overheid (Visser 2010, 441-449). Dit beleid heeft andere waarden, waaronder dierwelzijn, onderbelicht gelaten. In diverse rapporten en in de wetenschappelijke literatuur is daarop gewezen en is de noodzaak van grotere aandacht voor dierwelzijn naar voren gebracht (Commissie Wijffels 2001; SER 2008, 48 vv; Productschap Pluimvee en Eieren (PPE) 2008, Pleidooi 2010¹⁶, Paarberg 2009).¹⁷ De ethische argumentatie ten aanzien van overheidsbeleid met betrekking tot omgang met dieren (m.n. GWWD) kan ons inziens moeilijk anders gelezen worden als een (ten minste impliciete) afwijzing van bepaalde praktijken in de gangbare veehouderij. Hiervan is het doden van eendagshaantjes er een van. Dat de overheid nog niet tot een verbod hierop is over gegaan (zoals bijvoorbeeld wel het geval bij legbatterijen)¹⁸ zal te maken hebben met allerlei andere belangen die hierbij een rol spelen en de noodzaak, maar ook de moeilijkheid om een dergelijk verbod ten minste op Europees niveau te realiseren.¹⁹

Wij zijn van mening dat de sector er goed aan zou doen om in Europees verband in overleg te treden met overheden, de retail sector, consumenten, kennisinstellingen en dierwelzijnsorganisaties over productiemethoden die vanuit dierethisch oogpunt aanvaardbaar(der) zijn en daarmee ook sociaal en economisch duurzamer.

¹⁶ Pleidooi voor een duurzame veehouderij, april 2010; <http://www.duurzameveeteelt.nl/>. Dit betreft een oproep van een groep Nederlandse hoogleraren. Hoewel dit pleidooi niet onomstreden is gebleven, toont het wel aan dat bij velen onvrede leeft over de wijze waarop in de gangbare veehouderij met dieren wordt omgegaan.

¹⁷ Ook deze academische verdediger van de geïndustrialiseerde landbouw stelt onomwonden dat de moderne landbouw een ethische ramp is voor landbouwhuisdieren.

¹⁸ Zie MinLNV, 2009. Voortgangsrapportage Nota Dierenwelzijn & Nationale Agenda Diergezondheid 2008, p.14 waarin o.a. wordt aangegeven dat ondanks verzet het eerder afgesproken verbod in 2012 gehandhaafd blijft.

¹⁹ In het voorjaar van 2009 heeft het Europese parlement gesproken over het doden van haantjes en gediscussieerd over mogelijkheden voor alternatieven. Het onderwerp heeft dus al de aandacht op Europees niveau. (Persoonlijke mededeling F Leeenstra, 11 okt 2010).

Voor wat betreft de burgers kan worden opgemerkt dat uit eerder genoemd onderzoek van Leenstra et al. (2009) blijkt dat velen geen weet hebben van de praktijk van doden van eendagshaantjes. Als ze het horen reageren ze negatief. Toch concluderen Leenstra et al (2009, p. 18) dat de kans gering is, dat zich een markt van enige omvang ontwikkelt voor een combinatiekip (een van de alternatieven, waarbij de eendagshaantjes niet meer gedood maar voor vlees gemest zouden worden en die voor de consument duurder zou uitpakken).

Dit heeft te maken met het gegeven dat de burger zich als burger nog wel eens anders opstelt dan als consument. En wanneer het van de consument op de markt afhangt, zal het niet eenvoudig zijn alternatieven voor de huidige praktijk die voor de consument duurder uitpakken op grote schaal te verwerklijken. De verantwoordelijkheden van de bedrijfssector, de overheid en de consumenten, dienen in onderlinge samenhang gerealiseerd te worden. Het gaat het bestek van deze beperkte studie te boven de ethische aspecten van alle actoren die bij deze problematiek zijn betrokken, uit te werken. We gaan nu nog in op een vergelijking van de huidige praktijk met het alternatief van 'kijken in het ei' dat in deze studie centraal staat vanuit het perspectief van de primaire actor van onze studie, de broederij, en breder de pluimveehouderij.

IV. Vergelijking vanuit ethisch perspectief

De bedrijven Embrex en LifeSensors Inc. hebben voor een groot deel de techniek al ontwikkeld die benodigd is het voor het bedrijfsmatig seksen van 13-18 dagen bebroede eieren. Het is denkbaar dat broederijen geld moeten investeren om een commercieel systeem, toegepast op de Nederlandse markt, ontwikkeld en geïmplementeerd te krijgen. Daarnaast moet dit systeem aangeschaft worden. Daar staat tegenover dat eieren die mannelijke embryo's bevatten op 13-18 dagen leeftijd uit de broedmachine verwijderd kunnen worden wat ruimte en energie bespaart.²⁰ Een economische analyse moet uitsluitsel bieden of de kostprijs van een eendagshen omhoog gaat door de nieuw te implementeren techniek. De vraag hier is: *zijn er ethische overwegingen om deze techniek in te voeren*. We gaan er daarbij vanuit dat de kwaliteit van het ei niet afneemt en er door het 'kijken in het ei' niet minder eieren met hennetjes uitkomen. Ervan uitgaande dat dit niet het geval is, is de centrale ethische vraag in de vergelijking of het 'kijken in het ei' en doden/vernietigen van de eieren met mannelijke embryo's ethisch minder, of meer, bezwaarlijk is dan het doden van eendagshaantjes.

Waarin ligt het verschil? We zien drie invalshoeken van mogelijk ethisch relevante verschillen tussen de twee te vergelijken alternatieven. Ten eerste de invalshoek van de tijd, in de zin van levensduur en daarmee samenhangende ontwikkelingsfase van het kuiken. Ten tweede de invalshoek van de instrumentele waarde die de eendagshaantjes dan wel de bebroede eieren hebben. En ten derde de invalshoek van de vijf vrijheden, zoals hierboven besproken. We beginnen met deze laatste.

²⁰ De normale broedtijd voor kippen is 21 dagen.

De twee 'vrijheden', ofwel principes waarop de twee alternatieven mogelijk verschillen, zijn de derde (pijn, verwonding) en de vijfde (de mogelijkheid om gedrag uit te oefenen). Opgemerkt kan worden dat het kijken in het ei en doden van een 18 dagen oud embryo voor het betrokken dier nog minder ruimte geeft om het natuurlijke gedrag uit te oefenen dan wanneer het haantje direct na het uitkomen, de 'geboorte', gedood wordt. Het embryo wordt de ervaring van de geboorte onthouden. Wel wordt de dieren het seksen met daarmee gepaard gaand ongemak en uitval bespaard, ervan uitgaande dat de bebroede eieren met haantjes snel en pijnloos vernietigd worden. Wat betreft de instrumentele waarde die de haantjes resp. het embryo-in-het-ei krijgen, valt op te merken dat de haantjes gebruikt worden als diervoeder, waarvoor alternatieven gezocht (moeten) worden als die haantjes er niet meer zouden zijn, terwijl het 18 dagen oude embryo in het ei vernietigd zou worden. Dit gegeven pleit *op zichzelf* voor de gangbare praktijk.²¹

Vanuit het tijdsperspectief kan gesteld worden dat het 'kijken in het ei' de haantjes in een vroegere levensfase doodt. Dit is ethisch relevant wanneer men uitgaat van een opvatting van 'toenemende beschermwaardigheid' van het dier naarmate de embryonale ontwikkeling verder gevorderd is. Algemeener gesteld: de beschermwaardigheid van een dier is tot op zekere hoogte verbonden met de levensfase waarin het dier verkeert. Dit geldt dan niet alleen aan het begin maar ook aan het einde van het leven van een dier. Wanneer een dier oud en gebrekkig wordt en daaronder lijdt, is het euthanaseren ervan een algemeen aanvaarde handeling. Zo kan men ook betogen dat in de eerste levensfase, de beschermwaardigheid van een dier toeneemt naarmate het dier zich verder ontwikkelt en in zijn bestaan in toenemende mate uitdrukking kan geven aan de potenties die kenmerkend zijn voor de soort waartoe het behoort. Bij planten is de gedachte aansprekender: een eikel heeft niet de waarde (in ethische zin, het gaat hier niet om economische waarde) als een eikenboom en het kappen van een eikenboom van 100 jaar vereist een veel sterkere reden dan het uittrekken van een boompje van een jaar. Hierbij gaat het niet alleen om de ethische waarde van de boom op zich, maar vooral ook om de relaties waarin die boom staat en de betekenis die de boom voor zijn omgeving heeft, inclusief eventueel voor mensen.

Deze overwegingen leiden ons ertoe om naast het eerder gemaakte onderscheid tussen intrinsieke waarde en instrumentele waarde, nog een andere type waarde te onderscheiden, die we willen aanduiden als *relationele waarde*. Hieronder verstaan we de waarde die een dier (of een plant of ding) heeft op grond van de relatie die mensen ermee hebben. Een hond die huisdier is en veel betekent voor zijn baas heeft een grotere relationele waarde dan een zwervhond. In zekere zin is deze relationele waarde te zien als een bepaalde combinatie van instrumentele en van intrinsieke waarde. De relationele waarde is intrinsiek in de zin dat het direct met het bestaan van, bijvoorbeeld, het dier is verbonden; de relationele waarde is niet

²¹ Op de vraag in hoeverre ethische vragen zijn verbonden met het houden van (roof)dieren die een zo massale productie van gedode eendagshaantjes kan gebruiken, kan nu niet worden ingegaan. Overigens zou deze specifieke afweging ook weer veranderen als de af te voeren bebroede eieren verwerkt zouden worden in bepaalde diervoeders.

puur een waarde die afhangt van enig nut die het dier voor de mens heeft. Tegelijkertijd is de relationele waarde in zoverre instrumenteel, dat die is verbonden met een positieve menselijke ervaring en die zin dus niet bestaat geheel onafhankelijk van waarde-ervaring van mensen. Deze relationele waarde is ons inziens verbonden met een 'ervaren appel' dat het betreffende wezen doet op ons als mensen. In de onmiddellijke ervaring van (de meeste) mensen zal een flinke boom primair een ervaring oproepen van waardering, van een zeker respect en een besef van de waarde die het bestaan van die boom vertegenwoordigt. Voor massaal gefokte dieren als pluimvee is deze gedachte minder aansprekend en inzichtelijk als bij langlevende bomen of bij huisdieren. Maar een vergelijkbare gedachtegang is wel te verdedigen. Zolang het kuiken in het ei zit heeft het in de onmiddellijke ervaring van mensen niet die betekenis die een pas-uitgekomen kuiken heeft. Daarbij speelt de 'aibaarheidsfactor' ongetwijfeld een belangrijke rol, maar zou die factor niet een element zijn in wat we hierboven relationele waarde noemden? De confrontatie met dieren roept bij mensen haast altijd bepaalde ervaringen, waaronder emoties, op. Ervaringen van ontzag bij een groot paard of een olifant, bewondering voor de bepaalde vermogens, angst, griezel bijvoorbeeld voor krabben, ergernis voor 'ongedierte', etc. In de ontmoeting met een levend wezen komt bij de mens het besef op te maken te hebben met een wezen dat een eigen bestaan, een eigen 'centrum van initiatief en activiteit' kent.²²

Deze beschouwing leidt tot de conclusie dat aan een pas uitgekomen kuiken een grotere ethische waarde toegekend moet worden dan aan een ei met een embryo van 18 dagen. Vanuit de invalshoek van tijd en ontwikkeling concluderen we dus dat op basis van de principes van toenemende beschermwaardigheid en relationele waarde het doden van eendagshaantjes als een ethisch enigszins problematischer handelwijze gezien wordt dan het vernietigen van 18 dagen bebroede eieren. Het gaat hierbij ons inziens om een klein maar reëel verschil.

Maar datzelfde argument van de toenemende beschermwaardigheid leidt tot de conclusie dat ook het vernietigen van die bebroede eieren ethisch allerminst probleemloos is, zeker niet als we daarbij ook de 'vrijheid gedrag te kunnen vertonen' betrekken.

De drie invalshoeken van vergelijking tussen de twee handelwijzen samennemend is het ons inziens discutabel of het verschil tussen de twee genoemde handelwijzen voldoende is om een aanzienlijke investering te rechtvaardigen. De uitdaging zou ons inziens zijn om te investeren in andere ethisch minder problematische alternatieven, zoals bijvoorbeeld 'kijken in het ei' direct als het in de broedstroof gaat en het niet bebroeden en vernietigen van eieren met een mannelijk embryo. Een uitgewerkt ethisch oordeel over de mogelijke alternatieven vereist een verdere ethische studie.

²² Vgl. verwijzing naar Portmann op p. 13.

V. Conclusie

Het doden van eendagshaantjes in de legpluimveehouderij is een gevolg van de industrialisering van de pluimveehouderij, die enerzijds tot grootschalige productie van goedkoop voedsel heeft geleid. Echter, door haar sterke nadruk op doelmatigheid kent de sector anderzijds grote dierethische problemen. In de dierethiek staan de begrippen intrinsieke waarde van het dier en dierwelzijn centraal. In het licht van het hedendaagse denken over dierethiek en van wetgeving op dat gebied moet de praktijk van systematisch doden van eendagshaantjes als uiterst problematisch worden gezien. Een alternatief is het vaststellen van het geslacht van het kuiken vóór uitkomen. Dit is in dit rapport als een ethisch minder problematische handelwijze beoordeeld, waarbij het verschil als klein wordt gezien als het seksen en doden van het embryo slechts enkele dagen voor uitkomen plaatsvindt en als substantieel wanneer dat direct aan het begin van het bebroeden van het ei gebeurt.

Een belangrijke beleidsmatige vraag, die is opgeworpen maar in dit rapport niet is beantwoord, is of het ethische verschil bij laat 'kijken in het ei' voldoende grond vormt voor een investering in de techniek die dat mogelijk moet maken of dat beter verder geïnvesteerd kan worden in andere, ethisch minder problematische alternatieven als bijvoorbeeld vroeg 'kijken in het ei'. Het lijkt voor de sector raadzaam om in overleg met de overheid, consumentenvertegenwoordigers, de retail sector, kennisinstituten en organisaties die opkomen voor dierwelzijn te zoeken naar vormen van dierhouderij die duurzamer zijn, zowel in sociaal en economisch als in ecologisch opzicht als met betrekking tot diervriendelijkheid.

Referenties

- Beauchamp, T.L. and J.F. Childress. Principles of Biomedical Ethics, 5th ed.. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Bokma, M., en F Leenstra. De afzetmarkt voor eendagshaantjes in beeld. Rapport 382 Wageningen UR Livestock Research, Lelystad, augustus 2010
- Commissie Wijffels. Toekomst voor de veehouderij. Agenda voor een herontwerp van de sector. Den Haag, 2001 http://www.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116,1640800&_dad=portal&_schema=PORTAL&p_file_id=14084
- Dohner, J.V. The Encyclopaedia of Historic and Endangered Livestock and Poultry Breeds. New Haven (CT, USA): Yale University Press, 2001.
- Johnston, A., H. Liu, T. O'Connell, P. Phelps, M. Bland, J. Tyczkowski, A. Kemper, T. Harding, A. Avakian, E. Haddad, C. Whitfill, R. Gildersleeve, and C. A. Ricks. Applications in *In Ovo* Technology. Poultry Science 1997;76:165–178.
- Leenstra, F.R., P. van Horne en M.M. van Krimpen. Rapport 261: Verkenning van de marktkansen voor een combi-kip in Nederland. Animal Sciences Group van Wageningen University and Research Centre. Lelystad, The Netherlands. September 2009.
- Leenstra, F., G. Munnichs, V. Beekman, E. van den Heuvel-Vromans, L. Aramyan en H. Woelders. Rapport 142: Het doden van eendagshaantjes, kan dat niet anders? Animal Sciences Group van Wageningen University & Research Centre, Lelystad, The Netherlands, Juni 2008.
- Mepham, B. Bioethics: an introduction for the biosciences. Oxford: Oxford University Press, 2005
- NRLO Commissie van Advies. Rapport van de commissie van advies ethiek en biotechnologie bij dieren. Wageningen: NRLO, 1990.
- Portmann A. Biologie und Geist. Suhrkamp Taschenbuch 124, enlarged edition. Suhrkamp, Frankfurt 1973; 32, 284
- Productschap Pluimvee en Eieren (PPE). Toekomstvisie pluimveehouderij 2015-2020. Zoetermeer: Stichting Fonds voor Pluimveebelangen, 2008.
- SER. Waarden van de Landbouw, Advies nr 5. Den Haag, 2008 http://www.ser.nl/~media/DB_Advies/2000_2009/2008/b26809.ashx
- Paarlberg, R. The ethics of modern agriculture. Soc 2009; 46:4-8.
- Schroten, Egbert. The 'Herman Case': The Usefulness of the Wide Reflective Equilibrium Model for Ethics Committees. In: W. van den Burg and T. van Willigenburg (eds.), Reflective Equilibrium. Dordrecht (NL): Kluwer Academic Publishers, 1998; 219-229.
- Visser T., Verhoog H. De eigenwaarde van dieren en het dierenrecht. Filosofie & Praktijk 1986; 7 (3):113-131.
- Visser, J. Down to earth. Proefschrift WUR. Wageningen, 2010.
- Woelders, H., F.W.A. Brom en H. Hopster. Alternatieven voor doding één-dagshouers: technologische perspectieven en ethische consequenties. Animal Sciences Group van Wageningen University & Research Centre, Lelystad, The Netherlands, 2007.

